

АНТЫПУРЫЗМ У ГІСТОРЫІ ФАРМІРАВАННЯ І РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ МАТЭМАТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Як справядліва адзначае Ф. дэ Сасюр, “мова ў любы момант свайго існавання з’яўляецца прадуктам гісторыі” [25, 92]. Таму аб’ектыўнае даследаванне любой навукова-тэхнічнай тэрміналогіі становіцца магчымым толькі пры ўмове комплекснага аналізу сучаснага стану і складу тэрмінасістэмы ў кантэксце сінхронна-дыяхранічнага ўзаемадзеяння асноўных лінгвістычных тэндэнцый, канцэпцый і накірункаў.

Беларуская матэматычная тэрміналогія ў сваім развіцці прайшла некалькі этапаў, адрозных па працягласці, інтэнсіўнасці працякання тэрмінатворчых працэсаў, а таксама па спрыяльнасці vs. неспрыяльнасці сацыяльна-палітычных умоў для станаўлення тэрмінасістэмы нацыянальнай мовы.

У аснову падзелу агульнага працэсу фарміравання матэматычнай тэрміналогіі намі пакладзены наступныя крытэрыі: уплыў сацыяльна-палітычных фактараў на мову як сацыяльную катэгорыю, інтэнсіўнасць уздзеяння грамадства на тэрмінасістэму, прыярытэты пры адборы моўных фактаў (арыентацыя на рэсурсы роднай мовы або на калькаванне лексем і пераважнае выкарыстанне інтэрлексаў). Грунтуючыся на меркаванні, што “пры аналізе фарміравання тэрміналогіі неабходна паслядоўна размяжоўваць працэс натуральнага папаўнення тэрміналагічнай лексікі ў ходзе развіцця пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічную работу па упарадкаванню гэтай лексікі” [1, 10], у гісторыі стварэння і развіцця тэрміналогіі матэматыкі мы вылучаем некалькі асноўных перыядаў і этапаў (гл. табліцу), кожны з якіх характарызуецца гамагенным або гетэрагенным мноствам тэндэнцый і ўплываў. У агульных рысах наша перыядызацыя арыентуецца на класіфікацыю, прапанаваную П.Вэкслерам [4].

Перыядызацыя развіцця беларускай матэматычнай тэрміналогіі

Перыяды	Храналагічныя межы перыядаў	Храналагічныя межы этапаў
Пурыстычны	1916 – 1933 гг.	1916 – 1918 гг. – прापедэўтычны этап
		1919 – 1927 гг.
		1927 – 1933 гг.
Антыпурыстычны	1934 – 1941 гг.	
Мадыфікаваны антыпурыстычны	1950-я гг. – ...	1950-я гг. – 1990 гг.
		1990-я гг. – ...

Пурыстычны перыяд ахоплівае час ад узнікнення пачатковых вопытаў над тэрміналогіяй матэматыкі да прыняцця пастановы СНК БССР “Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу” (1933 г.).

Антыпурыстычны перыяд у развіцці беларускай матэматычнай тэрміналогіі ахоплівае 1934 – 1941 гг. Вылучэнне верхняй мяжы прадыктавана правядзеннем ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі ў 1941 – 1944 гг., якія негатыўна адбіліся на працэсе развіцця навуковай тэрміналогіі ўвогуле і тэрміналогіі матэматыкі ў прыватнасці. Адзначым, што ваенны перыяд характарызуецца рэтурнацыйнымі тэндэнцыямі, у лінгвістычным плане тоеснымі тэндэнцыям пурыстычнага перыяду (гл. [14]).

Для антыпурыстычнага перыяду ўласціва выразная змена арыенціраў у тэрмінаўтварэнні на рускамоўныя ўзоры і інтэнсіфікацыя калькавання з рускай мовы. Гэта мела вынікам вывядзенне за межы літаратурнай мовы многіх адметных беларускіх моўных фактаў, якія трактаваліся як рэгіяналізмы і правінцыялізмы [8, 58]. Так, у навуковы ўжытак уводзіліся тэрміны: *агібаючая* [24, 107], *адначлен* [18, 245], *верцячыйся* [24, 178], *ізабражэнне* [23, 16], *квадрат точны* [13, 5], *множыцель інтэгруючы* [13, 5; 24, 295], *памяншаемае* [18, 453], *працэсы ўстанавіўшыся* [24, 473], *працэсы ўстанавіўшыся* [24, 475], *прызнак* [23, 108], *прэдзел* [12, 59], *разлажэнне* [23, 302], *скорасць* [23, 426], *сякучая* [18, 386], *тожаства* [13, 5], *ураўненне* [18, 457], *шчоты* [12, 59] і мн. інш.

Такім чынам, перыяд з 1934 г. характарызуецца значным павелічэннем у навукова-тэрміналагічнай лексіцы колькасці функцыянальна нематывавальных лексічных і дэрывацыйных запазычанняў з рускай мовы, якія мелі дублетны характар у дачыненні да беларускіх адпаведнікаў. Г.Наканечна спраядліва адзначае нелінгвістычны характар моўных змен, паколькі значная частка ўласнамоўных тэрмінаў замянялася не інтэрнацыянальнымі адпаведнікамі, што было б натуральным пасля кампаніі барацьбы з “діялектною, хуторянскуюю і нацыяналістычнаю” тэрміналогіяй, а “російскімі *нацыянальнымі* тэрмінамі” [11, 31].

Нешматлікія беларускамоўныя выданні гэтага перыяду прадстаўлены, акрамя названых перакладаў падручнікаў Н.Паповай, падручнікамі праф. І.І.Прывалава [16] (“Аналітычная геаметрыя” якога ў перакладзе Ф.Кудзіновіча захавала ўласціваю папярэднюю перыяду тэрмінасістэму) і У.І.Смірнова [23; 24].

З сярэдзіны 30-х гг. актуальнасць тэрміналагічнай працы абумоўлена, у асноўным, падрыхтоўкай Акадэміяй навук БССР Беларускай савецкай энцыклапедыі. У 1935 г. быў апублікаваны “Праект слоўніка [Для БелСЭ]. Выпуск IX: Матэматыка” (адказны рэдактар Ц.Л.Бурстын, памрэд. М.Д.Каўцэвіч), які ўключаў 385 тэрмінаадзінак [15].

Перыяд мадыфікаванага антыпурызму са змешанымі элементамі як тэрміналагічнага пурызму, так і антыпурызму складаецца з двух асноўных этапаў.

Першы этап ахоплівае 1950-я – 1990 гг. і вызначаецца інтэнсіўнай тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі з выразнай русіфікацыйнай тэндэнцыяй на ўсіх моўных узроўнях [8, 59], што праявілася ў пасрэдніцтве рускай мовы пры запазычванні інтэрлексаў. Меркаванне адносна таго, што “ў пасляваенны ж час (канец 40-х – 50-я гады) ... амаль поўнасцю адмаўляюцца запазычванні і нават замяняюцца раней асвоеныя лексічныя запазычванні словамі з роднай мовы” [27, 25] у дачыненні да беларускай матэматычнай тэрміналогіі, на наш погляд, з’яўляецца аберацыйным. Як справядліва заўважае А.А.Лукашанец, характэрнай асаблівасцю беларускага словаўтварэння гэтага перыяду “з’яўляецца незвычайная актывізацыя іншамоўных па паходжанню словаўтваральных элементаў і іншамоўных слоў, якія ўключаюцца ў працэс словаўтварэння ў якасці матывавальнай базы” [7, 22]. На гэтым этапе развіццё словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы “характарызуецца як рух звонку ... з адначасовым унутрымоўным расшырэннем (з арыетнацыяй на знешнія (рускія) ўзоры)” [8, 61]. Русіфікатарская тэндэнцыя ў палітыцы цэнтры, у многім абумоўлена тым, што “украінская і беларуская мовы, а таксама мовы рэспублік Сярэдняй Азіі былі выключаны з групы перспектыўных моў” [9, 51], мела вынікам утварэння тэрмінаадзінак пераважна з уласнабеларускага моўнага матэрыялу, але па мадэлях, уласцівых рускай мове.

Як справядліва адзначае В.П.Красней, “дынаміка падрыхтоўкі тэрміналагічных слоўнікаў наглядна адлюстроўвае не столькі тэрмінатворчую дзейнасць, колькі моўную сітуацыю і ўмовы функцыянавання беларускай мовы...” [1, 43]. Матэматычная тэрміналогія гэтых гадоў прадстаўлена ў акадэмічным выданні “Слоўнік па матэматыцы: Праект для абмеркавання”, які ўключаў 637 слоўнікавых артыкулаў і быў вытрыманы ў агульных тэндэнцыях названага перыяду [22].

Другі этап у развіцці беларускай матэматычнай тэрміналогіі пасляваеннага часу пачынаецца пасля прыняцця Закона “Аб мовах у Беларускай ССР” і вызначаецца тэндэнцыяй да маніфестацыі спецыфічных рыс нацыянальнай мовы (што знаходзіць аналогію ў тэрмінатворчасці 20-х гг.) у спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі (суадноснай з аналагічнай тэндэнцыяй 1950-х – пач. 1990-х гг.), абумоўленай ўзмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі [8, 61 – 67]. Абедзве тэндэнцыі ў іх спалучэнні з’яўляюцца канструктыўнымі, паколькі арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы дазваляе тэрмінасістэме гарманічна ўваходзіць у сістэму мовы ўвогуле, а выкарыстанне інтэрнацыянальных каранёў і асноў дазваляе не толькі максімальна ўніфікаваць міжнародную тэрміналогію, але і ліквідаваць некаторую эмацыйную матываванасць, уласціваю тэрмінаадзінкам, утвораным на базе агульнаўжывальных лексем.

На сучасным этапе навукова-тэхнічную тэрміналогію фіксуюць розныя лексікаграфічныя выданні, канцэпцыі якіх выразна адрозніваюцца. У сферы намінацыі

тэрмінаў фактычна сутыкнуліся два антаганістычныя метадалагічныя кірункі: **рэфарматарскі** [6; 10; 20; 28 і інш.] і **традыцыяналісцкі** [3; 21 і інш.].

Рэфарматарскі кірунак (праектыўны) характарызуецца выкарыстаннем сродкаў нацыянальнай мовы: “дыялектнае і гістарычнае лексікі, асаблівасцяў словаўтварэння, фанетыкі і г.д.” [28, 4] з выразнай пурыстычнай тэндэнцыяй у дачыненні да рускамоўнага ўплыву. **Традыцыяналісцкі (нарматыўны) кірунак** вызначаецца фарміраваннем і прэзентацыяй тэрмінасістэмы на аснове сродкаў і спосабаў, аптымальных для перыяду мадыфікаванага антыпурызму.

Да спецыфічных асаблівасцей **рэфарматарскага** кірунку адносяцца:

1) актывізацыя спецыфічна нацыянальных фармантаў (у тым ліку дэрывацыйных):

а) суфікса **-льн-** пры ўтварэнні ад’ектываў са значэннем функцыі аб’екта наймення *апраксімава-льн-(ы), дыферэнцава-льн-(ы), сумава-льн-(ы)* і інш.;

б) суфікса **-оўн-** пры дэрывацыі прыметнікаў са значэннем якасці аб’екта наймення: *інтэгр-оўн-(ы), нарм-оўн-(ы), рацыяналіз-оўн-(ы)* і інш.;

в) суфікса **-н-** у тэрмінах са значэннем знешняга ўздзеяння на аб’ект: *анулява-н-(ы), інтэрпалява-н-(ы), руха-н-(ы)* і інш.;

г) суфікса прыметнікаў **-ав-(-ов-)** на месцы аналагічных рускіх **-н-, -очн-**: *квадрат-ов-(ы) > квадрат-н-(ый); выбарк-ав-(ы) > выбар-очн-(ый), клетк-ав-(ы) > клет-очн-(ый)* і інш.;

д) суфіксаў **-ав-(-яв-)** у дзеясловах і аддзяслоўных назоўніках: *дэкад-ав-анне, камбін-ав-аны, камут-ав-аць, квадр-ав-аць* і інш., ж) суфікса **-н-** як адэквата англ. **-al**: *прапарцый-н-асць > proportion-al-ity*;

2) прыярытэт марфалагічнай дэрывацыі перад марфалага-сінтаксічнай: *дзел-ів-(а), зменш-ыв-(а), сеч-ыв-(а), ісч-ыв-(а)*;

3) пераацэнка неўласцівых беларускай мове лексем і канструкцый: *адлюстраванне > адвображанне, крапля > рашотка, мнагасклад > мнагачлен, прагрэсія бясконца спадальная > прагрэсія бесканечна ўбываючая, прыкмета > прызнак, раўнабочны > раўнабедраны, раўнанне > ураўненне, спаданне > убыванне, ступеняванне > узвядзенне ў ступень, хуткасць > скорасць* і г.д.

Для **традыцыяналісцкага** кірунку ўласціва:

1) імкненне максімальна захаваць моўнае афармленне тэрмінаў, прынятае ў 1933 – 1980-я гг., што праявілася ў адноснай пашыранасці:

а) суфіксаў **-уч-(-юч-)** у тэрмінах са значэннямі функцыі аб’екта наймення і якасці аб’екта наймення: *вяд-уч-(ы), руха-юч-(ы), убыва-юч-(ы)* і інш.;

б) суфікса **-ем-** у тэрмінах са значэннем знешняга ўздзеяння на аб’ект наймення: *дыферэнцыру-ем-(ы), мадэліру-ем-(ы), фарміру-ем-(ы)* і інш.;

в) суфіксаў **-н-**, **-ачн-** на месцы суадносных рускіх **-н-**, **-очн-**: *квадрат-н-(ы) > квадрат-н-(ый)*, *выбар-ачн-(ы) > выбор-очн-(ый)*, *клет-ачн-(ы) > клет-очн-(ый)* і г.д.;

г) суфіксаў **-ірава-(-ырава-)** у дзеясловах, аддзяслоўных назоўніках і прыметніках: *канкур-ырава-льны*, *мадэл-ірава-нне*, *функцыян-ірава-ць* і інш.;

д) суфікса **-анальн-**, як адпаведніка англ. **-al**: *прапарцыј-анальн-асць*, *прапарцыј-анальн-(ы)*;

2) прыярытэт марфалага-сінтаксічнай дэрывацыі перад марфалагічнай *аднімаемае*, *дзялімае*, *складаемае* і інш.;

3) шырокае выкарыстанне нехарактэрных для беларускай мовы лексічных сродкаў і канструкцый: (гл. пункт 3 у асаблівасцях рэфармацыйнага кірунку).

Існуе меркаванне, што ў нармальных умовах “нацыянальны тэрмінатворчы працэс павінны балансавацца, з аднаго боку, пурыстычнай, а з другога – міжнароднай уніфікацыйнай тэндэнцыямі” [26, 140]. Таму ў шэрагу тэрміналагічных выданняў [2; 6; 17; 19] назіраецца дынаміка да спалучэння паасобных моўных прыкмет абодвух існуючых накірункаў, якая, аднак, можа тлумачыцца недастатковай лінгвістычнай падрыхтоўкай аўтараў-укладальнікаў, што нярэдка з’яўляюцца спецыялістамі-матэматыкамі.

Такім чынам, істотны ўплыў на якасны склад матэматычнай тэрмінасістэмы аказвае характар лінгвістычнай палітыкі, які закранае ў першую чаргу лексічны і словаўтваральны ўзроўні і звязаны з кадыфікацыяй моўных нормаў тэрмінаграфічнымі выданнямі. Таму на сучасным этапе развіцця беларуская матэматычная тэрміналогія вымагае сістэмнага аналізу і ўнармавання з улікам усіх існуючых тэндэнцый і накірункаў.

Літаратура

1. Антанюк Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія: Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне. Мн., 1987.
2. Ахраменка В.К. Руска-беларускі слоўнік матэматычнай тэрміналогіі. Мн., 1991.
3. Воднеў У.Т., Навумовіч А.Ф., Навумовіч Н.Ф. Малы матэматычны слоўнік. Мн., 1994.
4. Вэкслер П. Беларусізацыя, русіфікацыя і паланізацыя – тэндэнцыі ў развіцці беларускай мовы (1890 – 1982) // КРАЙ = KRAJ (Polonica – Albaruthenica – Lithuanica) / Рэд. Я.Я.Іваноў. 2003. №3 – 4 (11 – 12). С. 160 – 185.
5. Красней В.П. Некаторыя пытанні нарматыўнасці тэрміна // Слова і час. Навук. чыт., прысв. памяці У.В.Анічэнкі: Зб. навук. артык. У 2 ч. Ч. II. Гомель, 2003. С. 46 – 53.
6. Латоцін Л.А. Руска-беларускі слоўнік матэматычных тэрмінаў. Магілёў, 1994.
7. Лукашанец А.А. Актыўныя працэсы ў сучасным беларускім словаўтварэнні // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22 – 24 кастр. 1997 г. Мн., 1998. С. 19 – 27.
8. Лукашанец А.А. Сучасныя працэсы ў словаўтварэнні беларускай мовы: да праблемы міжмоўнага збліжэння і адштурхоўвання // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнар. з'езд славістаў (Любляна, 2003): Дакл. белар. дэлегацыі. Мн., 2003. С. 52 – 69.
9. Масенко Л.Г. Мова і суспільства: Посткалоніяльны вимір. Київ, 2004.
10. Матэматычная энцыклапедыя / Гал. рэд. В.Бернік. Мн., 2001.
11. Наконечна Г. Украінська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. Львів, 1999.
12. Папова Н. Падручнік арыфметыкі для пачатковай школы. Ч. II. Менск, 1934.
13. Праграма для няпоўнай сярэдняй школы дарослых. Матэматыка, чарчэнне / Нар. Кам. Асветы БССР. Менск, 1935.
14. Праграма матэматыкі для народнае школы. Праект / Інспектарыят беларускіх школ пры Генэр. камісары Беларусі. – Менск, 1941.
15. Праект слоўніка [для БелСЭ]. Выпуск IX. Матэматыка / Адк. рэд. Ц.Л.Бурстын. Менск, 1935.
16. Прывалаў І.І. Аналітычная геаметрыя / Пер. з 3-га стэрэатып. выд. Ф.Кудзіновіча. Менск, 1934.
17. Руска-беларускі матэматычны слоўнік / Склад. Г.Я.Лабачэня, А.М.Шчыракоў. Мн., 1993.
18. Руска-беларускі слоўнік / Гал. рэд. А.Александровіча. – Менск, 1937.
19. Руска-беларускі слоўнік матэматычных тэрмінаў / Складальнікі Г.М.Сендер, Т.А.Страчук. Брэст, 1994.
20. Русско-белорусский математический словарь / Под общ. ред. Я.В.Радыно. Мн., 1993.
21. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Под ред. Н.Н.Костюковича. Мн., 1995.
22. Слоўнік па матэматыцы: Праект для абмеркавання / Адк. А.І.Болсун. Мн., 1967.
23. Смірноў У.І. Курс вышэйшай матэматыкі для тэхнікаў і фізікаў: У 2 т. Т. 1. Мн., 1935.
24. Смірноў У.І. Курс вышэйшай матэматыкі для тэхнікаў і фізікаў: У 2 т. Т. 2. Мн., 1936.
25. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. М., 2000.
26. Стапановіч Я. Тэндэнцыі, прынцыпы й нормы ў беларускай навуковай тэрмінатворчасці й тэрмінаграфіі // Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: Матэрыялы Першай нац. канф. Мн., 1995.
27. Струкава С.М. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка па нафта- і газздабычы. – Наваполацк, 2004.
28. Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ / Т.Сухая, Р.Еўдакімава, В.Трацякевіч, Н.Гудзень. Мн., 1993.

РЭФЕРАТ

УДК 51:81'373

Дзятко Дз.В. Антыпурызм у гісторыі фарміравання і развіцця беларускай матэматычнай тэрміналогіі // *Весці БДПУ.*

Прапануецца агульная перыядызацыя станаўлення і развіцця беларускай тэрмінасістэмы матэматыкі, даследуюцца найбольш неадназначныя перыяды – антыпурыстычны і мадыфікаваны антыпурыстычны. Падаецца агульная характарыстыка асноўных тэндэнцый і накірункаў у навуковай тэрміналогіі апошніх дзесяцігоддзяў.

SUMMARY

In scientific work features of versions of antipurism in the Belarusian mathematical terminology is described. The basic tendencies in a modern scientific terminology are investigated. Results of research can be used for the further development of the questions connected to a history of formation, becoming and functioning of the Belarusian scientific terminology.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ